

М. Ә. Мұстафина

Ы. АЛТЫНСАРИННИҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ТАҚЫРЫБЫ

“Адамға ең бірінші керегі білім емес, тәрбие. Тәрбиесіз білім- адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне апат әкеледі” - деп Әл-Фараби айтқандай, педагогика ғылымы зерттейтін негізгі категорияның бірі- тәрбие.

Тәрбие адам тағдырын ойластырады, болжайды, алдын-ала адамның рухани өмірінің көптеген негіздерін сақтайды, тәрбие алыс пен жақын адамдарға және өзін қоршаған ортаға қатынас орнатады. Тәрбие ұлылар өсиетін сақтата отырып, олардың адамгершілік құндылықтарын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді.

Адамгершілік тәрбиесі дегеніміз – оқушылардың бойында мінез-құлықтың белгілі бір сипаттарын қалыптастыру және оларға өздерінің бір-біріне, жанұясына, басқа адамдарға, Отанға, мемлекетке деген қатынасын анықтайтын мінез нормалары мен ережелері.

Адамгершілік мәдениетін тәрбиелеу мен ізгілендіру үшін әдебиеттің маңызы зор. Тәрбие жүйесіндегі тиімділік көрсеткіштерінің бірі бала адамгершілігінің дамуы, оның рухани-адамгершілік дүниесіндегі елеулі өзгерістер болуы тиіс. Бұл факторлар балалардың кәдімгі және күрделенген жағдайлардағы адамгершілік мінез-құлықтарының тұрақты болуынан, ересектердің сырттай бақылауынан салыстырмалы түрде тәуелсіз болуынан, өз қылықтарының адамгершілік салдарын болжай білуден, іштей бақылау сезімінің – ождан, қылықтың моральдық жағын және өзін адамгершілік қасиеттердің иесі ретінде сезінуінен көрінеді.

Адамгершілік қасиеттердің жетілуі – тәрбие жүйесінің нәтижесі және тәрбие жұмысы тиімділігінің негізгі критерийі. Адамзат тарихында адамгершілікке байланысты пайда болған категорияларға мыналар жатады: жомарттық, батырлық, ерлік, әділдік, қарапайымдылық, кішіпейілділік, адалдық, шыншылдық, ұяттылық, ар мен намыс, тағы басқалары. Оқушыларды адамгершілікке, еңбексүйгіштікке тәрбиелеуде көркем шығарманың маңызы зор. Оқушылар ой-санасын дамытуға, мінез-құлқын қалыптастыруға, дүниетанымын кеңейтуге көркем әдебиет шығармаларындағы кейіпкерлердің өмірі мен іс-әрекеттері де үлкен әсер етеді.

Ең алдымен, тәрбиенің дәстүрмен тығыз байланысты екенін түңғыш қарастырған К.Д.Ушинский болды. Ол өз еңбектерінде тәрбиенің халықтық сипатына, еңбектің тәрбиелік және пси-

хикалық сипатына және тәрбиедегі адамгершілік мәселелеріне көңіл бөле отырып “Тәрбие көзі - халықтық педагогика” деген тұжырымға келген. Осы идеяны қазақ жерінде жалғастырушы ағартушы Ы.Алтынсарин адамгершіліктің мынадай 7 қасиетін атап көрсетеді: 1. Иmandылық. 2. Жоғарғы әділдік. 3. Адалдық, ақкөңілділік. 4. Сыпайылық, момындық. 5. Адал ниетпен өсиет беру. 6. Жомарттық, қайырымдылық. 7. Дұрыс заңдылық [2,266]. Яғни, жас ұрпақтың – ақыл-ойын, сезімін үйлесімділікте ұстай білетін, өнегелі мінез қалыптастырып, адамгершілік қағидаларды меңгерген адам болып өсуіне барлық ынтасымен кірісе отырып, өзінің туындыларын сол бағытқа арнайды.

Балаға жастай дұрыс тәрбие беру бүкіл дүние жүзіндегі педагог-ғалымдардың ерте замандардан бері үлкен көңіл аударып, айырықша көтерген мәселесінің бірі болып саналса, солардың қатарында 19-ғасырдың екінші жартысында қазақ даласынан оларға үн қосушы - бірінші қазақ педагогы Ыбырай Алтынсарин. Бұл мәселе жөнінде ол көптеген педагогтармен, әсіресе орыстың алдыңғы саптағы ұлы педагог-ғалымдары К.Д.Ушинский, Л.Н. Толстой, Н.Ф.Бунаковтармен пікірлес болды.

Мектеп бағдарламасында Ы.Алтынсариннің шығармашылығын меңгертуге бірнеше сағаттар бөлінген. Мектеп табалдырығын жаңа аттаған бүлдіршін «Кел, балалар, оқылық» өлеңін жаттап өссе, кейінгі сыныптарда ұлы ағартушының тәрбиелік мәні өте жоғары әңгімелері мен лирикаға тұнып тұрған өлеңдерін оқып-үйренеді. Үйреніп қана қоймай, сол туындылардың астарында жатқан адамгершілік асыл қасиеттерді бойларына сіңіріп өседі. Әр шығармасында Ы.Алтынсарин адамгершілікке сай келетін жақсылық істердің не екенін ашып беруге тырысады. Ол халық қамын ойлау, қоғам пайдасын өз жеке басының пайдасынан жоғары қою адамгершіліктің ең жоғары өлшемі деп санайды. "Кел, балалар, оқылық" өлеңінде ақын қазақ ауыз әдебиетінің дәстүрлерін шебер пайдаланып, білім мен надандықты, жақсылық пен жамандықты қатар алып, салыстырады:

Істің болар қайыры
Надандықтың белгісі-
Бастасаңыз алдалап.
Еш ақылға жарымас...
Оқымаған жүреді

Жөн білмеген адамға
Қараңғыны қармалап.
Қыдыр ата дарымас...

Сондықтан да халық мүддесін ойлау, ол үшін жан аямай қызмет ету ағартушы шығармаларының негізгі өзегі болып табылады. Ол өзінің «Қырғыз хрестоматиясының» кіріспесінде: «...біздің әрқайсымыздың міндетіміз – Отанымыздың пайдасы үшін қолымыздан келгенше өз үлесімізді қосу», - деп жазады. Өз пайдасы үшін халық мүддесіне үлкен зиян келтіріп жүрген адамдарды аяусыз сынап отырған. Өзінің 1880 жылы 14 ақпанда В.В.Катаринскийге жазған хатында бір уезд бастығының өз пайдасын ойлап, мектепті өзінің бұрынғы ескі, тар үйінде ұстап отырғанын айтады. «Осындай жеке пайдасын ойлаушы адамдардың, - деп көрсетеді ол, - ұлы қоғамдық іске зиянын тигізіп, оны жаншып-таптап отырғанын біреуге айтудың өзі ренішті». Ы.Алтынсарин өз өлеңдерінде де ондай қасиеттерге соққы беріп отырады. Ол бір өлеңінде былай дейді:

Азған елдің адамына,
Қашан тоба қылғанымша,
Айтсаң тілді алмағай
Үзіп жұлқып алайын деп,
Кетсе шарлап жылмағай...
Өлшеп берген өмірін,
...Бүгін тоба қылайын,
Зая қылса керек-ті.
Ертең тоба қылайын,

Бұдан ақынның өмірді зая өткізбеудің амалын, адам бақытының неде екендігін шешуге тырысқаны байқалады. Адам бақыты бұл өмірде барға қанағат ету екенін де әңгімелерінен байқатады. Тіпті бұл жерде Ы.Алтынсариннің ойлары ертеде өмір сүрген грек ойшылдарының пікірлерімен үйлесіп жатқанын байқауға да болады. Мысалы, біздің заманымызға дейін V-IV ғасырларда өмір сүрген грек философы Демокриттің «кімде-кім аз дүниеге қанағат тұтып, шын көңілімен ішкі сезімін байсалды ұстаса – ол бақытты; ал кімде-кім көп дүниеге қанағат тұтпай, көңілсіз жүрсе – ол бақытсыз» және де «егер сен көпті керек етпей, азға қанағат тұтсаң, онда аздың өзі саған көптей көрінеді» т.б. тұжырымдарын оқып отырып, Ы.Алтынсарин сол ойларды ары қарай жалғастырғандай әсер аласыз. Дәлірек айтқанда, Ы.Алтынсарин өзінің «Қанағат» деп аталатын әңгімесінде: «...қанша малы көп болса, қанағаты жоқ кісі байлыққа жеттім деп тоймайды, қанша малы аз да болса, барына қанағат ете білсе, бұл адамның көңілі жайлы, тынышырақ болады; соның үшін байлық қанағатта», - деп көрсетеді. Осы ойын Ы.Алтын-

сарин өзінің жақын достарына жазған хаттарында да қуаттайды. 1885 жылы 25 қазанда мұғалім Мазохинға жазған хатында: «Менің ақылыммен емес, араб философының ақылын басшылыққа ала отырып, өмір сүріңіз. Біреу араб философынан «байлық пен бақыт неде» деп сұрағанда, «қанағатта» деп жауап беріпті», - деп жазады. Осы айтылғандардың бүгінгі таңда өзектілігі шексіз артып тұрғандай. Қазіргі таңда адам баласына қажет болып отырған «қанағат» деген ұғымға ой жүгірту үшін, бәлкім Ы.Алтынсарин шығармаларын қайтадан оқып шығуды ұсыну керек шығар...

Ыбырай Алтынсариннің бір алуан өлеңдері әлеуметтік мәселелерге арналған. Бұған "Өсиет өлеңдер", "Әй жігіттер" тәрізді т.б. өлеңдерін атауға болады. Мұндай өлеңдері биік адамгершілік тұрғысынан ұрлықты, әділетсіздікті сынап, ескілікті салттардың зияндығын көрсетіп, адал еңбектің, адамгершілік мінез- құлықтың артықшылықтарын бейнелейді.

Қалай болғанда да жастарға дұрыс тәрбие беруде, олардың дүниетанушылық көзқарасын кенейтуде «Қазақ хрестоматиясы» тек сол кезең үшін ғана емес, қазірдің өзінде де мәні зор туынды. Бұл кітапқа енгізілген әңгімелерінде еңбексүйгіштік, оқуға, өнерге ұмтылу, елін-жерін қадірлеу, талаптылық, қайрат пен ерік-жігерлілік, ізденімпаздық, кішіпейілдік, махаббат, қайырымдылық, жалпылай айтқанда, адамгершілік ұғымына тән тағы басқа жақсы мінез-құлыққа тәрбиелеуге керекті мәселелерді қатмиды. Мысалы: Хрестоматияға енгізілген өлең, әңгімелердің балалардың жасына, сана-сезімдеріне лайықталып, педагогика ғылымының талап ететін мәселесінің берік сақталынуы өз алдына, сонымен қатар оқу, еңбек, талап, мейірімділік тақырыптарына лайықты әңгімелерді әдейі, саналы түрде таңдап алғандығын көреміз. Кезіндегі жағдаймен санаса отырып, Алтынсарин екі түрлі ірі мәселені алдына мақсат етіп қойды: біріншісі - мектеп ашу, бала оқыту - жалпы халықты ағарту жұмысы да, екіншісі - халықтың ой - санасын жаңалыққа қарай бейімдеу жолындағы тәрбиелік істері. «Қазақтардың білімге қолын жеткізетін ең басты құрал – мектеп». Ол кезде мектеп, оқу, оқыту мәселесіне әркім әр түрлі қарады. Халықтың Ыбырай тәрізді адал ұлдары алған білімдерін өз елін мәдениетке жетелеуге, оқу - ағарту ісін өркендетуге жұмсады. Ақын, бір жағынан, жастарды оқуға, білім алуға шақырса, екінші жағынан, өмірдің бар қызығы тек қана байлықта деп ұғатын, оқу-өнер, ғылым-білімге, оның жалпы халық үшін керектілігіне еш мән бермейтін ескі көзқарас

соққы берді. Өмірдегі сарқылмайтын мол байлық білім екендігін айта келіп білімге адамның қолы жету үшін ерінбей оқу, қажымай еңбек ету керектігін түсіндірді. Есті бала мен ессіз баланы қарама-қарсы қойып, жастарға кімнен үлгі алып, кімнен безу керектігін көрсетті. Ыбырай қазақ жастарын оқуға шақырумен қатар, адамгершілікке, махаббат-достыққа, еңбекке, жігерлікке, тапқырлыққа, халқын сүюшілікке шақырды.

Адам бақытындағы еңбектің өте зор рөлін Ы.Алтынсарин чехтың XVII ғасырдағы ұлы философы Ян Коменскийдің сөзімен түсіндіре келіп: «Кімде-кім өз адал еңбегімен өмір сүріп отырмыз дей алатын болса, сол адам ғана нағыз бақытты», - деп көрсетеді. Сол үшін де ол мұғалімдерден игілікті іс істеуді және жоғары адамгершілікті талап етіп отырады. «Мұғалімдерді,- деп жазады ол, - ешқандай пайдасыз бос сөздері үшін емес, олардың оқушыларға көрсеткен үлгілері мен еңбектерінің жемісі арқылы бағалайды».

Ы.Алтынсарин өз өлеңдерінде, әңгімелерінде және хаттарында адамның жақсы мінезді, құлықты, адамгершілігі жоғары болу үшін тәрбиенің, әсіресе еңбек арқылы тәрбиелеудің маңызын баса көрсетіп отырады. Мысалы, өзінің «Бақша ағаштары» деп аталатын әңгімесінде әкесі баласына қисық өскен ағашты көрсете жүріп ақыл айтады. Келесі бір жерде ол өзінің осы ойын толықтыра түсіп, дұрыс тәрбиенің маңызын баса көрсетеді. «...әрбір іс,- деп жазады ол, - бастан түзу бола келмесе, түбінде түзелуі қиын болады...» [1,81]. Ы. Алтынсарин жастарды еңбек сүйгіштікке баулыды, уақытты босқа өткізуден және жалқаулыққа салынудан сақтануға шақырды. Адамгершілікке тәрбиелеу құралы — еңбек пен ата-ана үлгісі екенін айтады. Адамгершілік - адамның рухани байлығы, болашақ ұрпақты ізгілік бесігіне бөлейтін руханият дәуіріне жаңа қадам болып табылады. Адамгершілік тәрбиенің нәтижесі адамдық тәрбие болып табылады. Міне, осы бағыттағы еңбектерінің орны бір төбе.

Көркем әдебиеттің күрделі жанры болып саналатын әңгіме жазуда оның түр мен мазмұн бірлігін сақтай отырып, негізгі мәселені жинақы, тартымды, әсерлі жеткізудегі шеберлігін талай зерттеушілер дәлелдеп қойған. Өзінің озық идеяларын жеткізуде жазушы халық тілінің байлығын шебер пайдалана білді. Оның шығармаларының бұндай қасиеттері олардың жастарға да, үлкендерге де ортақ екендігін көрсетеді. Ол туралы белгілі ғалым Қажым Жұмалиев: "Ыбырай Алтынсарин қазақ әдебиетінде көркем әңгіменің негізін салушы атасы

болды. Көркем әңгімелердің композициялық құрлысынын шебер етіп құруда да оның өзінше еңбегі бар", - деп жазды [2,62]. Ыбырай жазған әңгімелер ең алдымен, уақиғалы, қысқа, қызықты, тартымды. Мейлінше түсінікті, балалардың ұғымына жеңіл, тілі жатық және оқу, өнер, адамгершілікке жетектейтін тәлім-тәрбие беретін қасиеттері жағынан алғанда мазмұнды. Кез келген жастағы балалар қызыға отырып оқумен қатар, өздері-ақ ой түйе алады. Оның қоғамдық өмірдің әр алуан жақтарын суреттеуге арналған «Бай баласы мен жарлы баласы», «Қыпшақ Сейітқұл», «Киіз үй мен ағаш үй», «Надандық», «Лұқпан хакім» т.б. шығармаларын атауға болады. Бұл еңбектерінде жазушы өз дәуірінің елеулі мәселелерін көтере отырып, еңбекші халықтың қоғамдық санасын оятуды, тәрбиелеуді мақсат етеді. "Бай баласы мен жарлы баласы" - Ыбырай шығармаларының биік шыңы леп атауға болады. Бұл әңгімені оқып отырған мектеп жасындағы балаға еңбек етудің қажеттілігін сезінуге, өмірін сырын ұғына түсуге бағытттайды. Автордың Үсеннің іс-әрекетінен адамгершілік деп аталатын асыл қасиеттердің жиынтығын көрсетуді мақсат еткені анық сезіліп тұр. Асан мен Үсенді салыстыра отырып, олардың адамдық қасиеттерін еңбекке қатысына қарай талдап береді. Бұл әңгімені оқыған бала адамдарға жанашырлық таныту, өзгелердің қайғы-қасіретіне, мұң-мұқтажына ортақтаса білу, оларға көмек көрсету; кешірімді болу, ренішке, өшпенділікке жол бермеу, ол үшін жамандық ойлап, кек алудан аулақ болу; рақымды, мейірімді болу, адамның көңіл-күйін алдын-ала сезе білу; көмек күткен адамға көмек беруге әзір тұру сияқты қасиеттерді бойына жинары анық.

Ыбырай Алтынсаринның тағы бір мағыналы да мазмұнды шығармасы - "Қыпшақ Сейітқұл" әңгімесі. Сейітқұлдың іс-әрекетінен оның өмірге жаңаша талаппен қарайтындығы байқалады. Жер шаруашылығымен айналысуы, бұл кәсіптің тиімді тәсілдерін қолдануы (шығыр салу, арық қазу, т.б), сөйтіп, оның айналасындағылардың орташа тіршілік етуге жетуінің өзі бірліктің, еңбектің нәтижесі екендігін сипаттайды. Өзінің қадір-қасиетін сақтау, яғни өзінің кісілігін сақтап, өзіне-өзі сенімді болу; адал болу; жауапкершілік таныту, ақиқатты көздеу, жалғандық пен алдап-арбаудан аулақ болуға үндейді. Әңгіменің тәрбиелік жағы - осындай жаңашылдық бағытында. Сол арқылы қоғамдық құбылыстармен жұртшылықты кеңінен таныстыру мақсаты көзделген. Әрі бұл әңгіме өмірде болған тарихи оқиғаның негізінде жазылғандығын автордың өзі де атап көрсетеді.

Ыбырай Алтынсариннің өз халқын оқу-білімге, өнерге шақыруы, надандыққа, зұлымдыққа қарсы шығуы, сол кездегі әлеуметтік өмірдегі теңсіздіктің бетін ашып, өмір шындығын көрсетуі, жастарды жақсылыққа, адамгершілікке тәрбиелеуі оның шығармашылығының халықтық жағы болып саналса, сонымен бірге қазақтың қазіргі проза жанрының және балалар әдебиетінің ең алғашқы негізін салушылардың бірі болып табылады. Сондықтан да Ыбырай Алтынсарин жазба әдебиетіміздің төрінен заңды түрде орын алып отыр. Жазушының адамгершілік туралы идеялары эстетикалық тәрбиемен байланыста, бірімен-бірі ұштастырыла суреттеліп отырады. Оның шығармаларынан жазушы-

ның биік адамгершілік қасиетін, азаматтық ұлы тұлғасын көруге болады.

Көрнекті әдебиетші ғалым Қ.Жұмалиев өзінің "XVIII- XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті" деген ғылыми-зерттеу еңбегінде педагог-жазушыға: «XIX ғасырда қазақ даласынан шығып, орыс, Европа мәдениетіне қолы жеткен оқымысты, халық ағартушылар дәрежесіне көтерілген әрі педагог, әрі ақын-жазушы Ыбырай Алтынсаринның өз халқының келешегі үшін істеген еңбегі зор», - деп баға береді [2,71].

1. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. - Алматы, 1943ж. – 266б., 81б.

2. Қажым Жұмалиев. «XVIII-XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті». – Алматы, 1967ж. – 62б., 71б.

К. Насихатқызы

ҚАЗАҚ КЕЛІНДЕРІНІҢ АТ ТЕРГЕУІ

Қазақ келіндерінің айтулы жосыны ат тергеу. Халқымыздың ғұрып әдеті бойынша келін күйеуінің туыстарының атын ешқашан атамайды. Оларға өз қалауымен ерекшеліктеріне қарай жанама ат қояды. Ат тергеуде келінің көрегендігі, тапқырлығы мен ой ұшқырлығының тәрбиелігінің алатын орны мәнмұндалап тұрады әрине мұндағы тергеу сөздер ұнасымды, жағымды, үйлесімді болуы қажет. Мұның өзі ұлттық әдет ғұрпымызда басқалармен қарым қатынас жасағанда силастықтың, тәрбиеліктің айырқша үлгісі.

Жас келін өз ауылындағы абысын-ажындары арасында ауылдың ақсақалдарымен әжелеріне айрандай ұйып, тату тәтті, ынтымақты берекелі болып өнеге таратуы керек. Қазақта «ағайын тату болса ат көп, абысын тату болса ас көп» дегеннің тәрбиелік маңызыаса зор. Келіннің қолданатын тергеу сөздері туысқаншылық, сыйластық жолына және жас ерекшеліктеріне, ер-әйел парқына қарай айтылуы ұқсамайды. Жасы үлкен немесе жасы кіші ер адамдарға айтылатын рулас, аталас ағайындарға айтылатын. Аналарға, қыздарға айтылатын тергеу сөздерде бір-бірінен парықты болады.

Жасы үлкен ер адамдарды құрметтеу ретінде айтылатын тергеу сөздерінде өзіндік ерекшеліктері болады ол негізінен келіннің салыт-дәстүрді ұстана білу өнеріне және туыстық қарым-қатынас байланысының алыс жақындығы мен тікелей байланысты. Қарым-қатынас

барысында келін болып түскен босағадағы қайын Ата, қайын Ене, қайын ағалар, қайындар, қайын сіңілілерінің атын атау үлкен әдепсіздік және ежелден қалыптасқан салыт дәстүрді құрметтегендік болып болып саналған, сондықтан қазақ келіндерінің тергейтін, баламалап қойатын аттарының тілдік қорыда барынша мол болған. Мысалы: үлкен аталарын «бій ата, жақсы ата» десе, әжелеін «әз апа, әже» деген. Ал атасын «Ата» десе, оның Ағасын, інілерін «үлкен Ата, кіші Ата, ортаншы Ата» деген, қайын ағалырын «үлкен аға, кіші аға, ортаншы аға, көке, ағакем» қатарлы құрметты аттармен атаған. Осылай әрқайсыларының жолына, жасына, жеке басының ерекшеліктеріне қарай атаған, қайын інілері болса оларды «кенжем, тентегім, еркем» деп атаса, олардың ерекшеліктеріне қарай «сал жігіт, молла жігіт, мырза жігіт, сұлтан жігіт» деп тергеген. Ал қайын сіңілілерін «сұлуым, шырайлым, әппағым, күнішым» деп силаған.

Біз мұнан қазақ әйелдерінің қоғамдық ортадағы, туыстық қарым қатынас барысындағы орнын маңызын танып жетеміз. Қазақ келіндері бір руға жататын, не бір атаның ұрпақтарынан құралатын ауылдың қарттаының, рулас ағайындарының есімдерін атауға болмайды. Халық дәстүрі бойынша келіндер, ауылдағы қарыт кісілермен қайын ағаларының атын атамау үшін сол адамның атына жуық, басқа баламаларды тауып қойған. Мысалы: қасқырбайды-бөрі Ата,